

УДК 380.011.3-51:78

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/49-1-22>**Ван ЧЖЕЦІН,***orcid.org/0000-0003-4706-5687**аспірант кафедри музичного мистецтва та хореографії**Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет**імені К.Д. Ушинського»**(Одеса, Україна) wangzheqing9@gmail.com*

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Статтю присвячено проблемі формування духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва в процесі навчання в педагогічному університеті. Зауважено на актуальності цієї проблеми в контексті розбудови держави, оскільки становлення України як європейської держави значною мірою залежить від потенціалу нації, рівня її освіченості, патріотичності та духовності, здатності кожного з фахівців бути конкурентоспроможним на сучасному світовому ринку праці. В цьому процесі неперевершеною є роль вчителя та, зокрема, вчителя музичного мистецтва, місією якого є залучення сучасної молоді до кращих цінностей музичного мистецтва, його культурних та національно-мистецьких традицій. Повноцінне залучення дітей і молоді до цінностей музичного мистецтва під силу лише справжнім фахівцям з високим рівнем духовної культури. Духовна культура майбутнього вчителя музичного мистецтва розглядається автором як складне, багатоаспектне поняття, що включає в себе наявність когнітивно-інтелектуального, аксіологічного, емоційно-чуттєвого, творчо-виконавського компонентів. В статті розкрито значення трактувань понять «умови», «педагогічні умови» на основі яких поняття «педагогічні умови» розглянуто як таку взаємодію обставин, за яких освітній процес протікає більш ефективно, тобто всі його компоненти знаходяться в постійному взаємозв'язку і розвитку, навчання проходить в атмосфері плідної співпраці всіх його учасників. Зазначено, що ефективності формування духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва сприяють наступні педагогічні умови: спрямування зусиль всього професорсько-викладацького складу факультету на формування духовної культури здобувачів вищої освіти; створення високодуховної атмосфери під час навчання студентів в аудиторній та поза аудиторній роботі; активізація творчої самореалізації студентів у професійній діяльності.

Ключові слова: *умови, педагогічні умови, духовна культура, майбутні вчителі музичного мистецтва.*

Wang ZHEQING,*orcid.org/0000-0003-4706-5787**Graduate Student at the Department of Music Art and Choreography**South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky**(Odesa, Ukraine) wangzheqing9@gmail.com*

PEDAGOGICAL PREREQUISITES FOR FORMING SPIRITUAL CULTURE OF FUTURE MUSIC ART TEACHERS

The article is devoted to the issue of forming the spiritual culture of future music art teachers in the course of studying at the Pedagogical University. The author emphasizes the urgency of this problem in the context of state building, since the formation of Ukraine as a European state largely depends on the potential of the nation, its level of education, patriotism and spirituality, the ability of each specialist to be competitive in today's world labor market. In this process, the role of a teacher and, in particular, a teacher of music is unsurpassed, whose mission is to attract modern youth to the best values of music, its cultural, national and artistic traditions. Full involvement of children and youth in the values of musical art is possible only for real professionals with a high level of spiritual culture. The spiritual culture of the future music art teacher is considered by the author as a complex, multifaceted concept, which includes the presence of cognitive and intellectual, axiological, emotional and sensory, creative and performing components. The article reveals the meaning of interpretations of the concepts "prerequisites", "pedagogical prerequisites" on the basis of which the concept of "pedagogical prerequisites" is considered as an interaction of circumstances in which the educational process is more efficient, ie all its components are in constant relationship and development, learning takes place in an atmosphere of fruitful cooperation of all its participants. It is noted that the effectiveness of forming the spiritual culture of future music art teachers contributes to the following pedagogical prerequisites: directing the efforts of all faculty to form of the spiritual culture of higher education; creating a highly spiritual atmosphere during the training of students in classroom and extracurricular activities; activation of creative self-realization of students in professional activity.

Key words: *prerequisites, pedagogical prerequisites, spiritual culture, future music art teachers.*

Постановка проблеми. Процес ефективного розвитку будь-якої країни залежить від потенціалу нації, рівня її освіченості, патріотичності та духовності, здатності кожного з фахівців бути конкурентоспроможним на сучасному світовому ринку праці. В умовах розбудови держави проблеми цінності людини та формування духовної культури студентської молоді є ключовими. Цей процес має початок і не має кінця. Особливого значення набуває в ньому процес формування духовної культури майбутніх учителів музики, майбутня професійна діяльність яких спрямована на залучення школярів до кращих цінностей музичного мистецтва, його культурних та національно-мистецьких традицій. Актуальність даної проблеми вимагає пошуку відповідних шляхів, серед яких визначення та реалізація ефективних педагогічних умов формування духовної культури майбутніх учителів музики має особливе значення.

Аналіз досліджень. Проблеми формування духовної культури як теоретичної засади освіти представлено в наукових дослідженнях В. Андрущенко, Є. Артамонової, І. Бужиної, Л. Герасіної та ін.; різноманітним аспектам формування духовної культури студентської молоді присвячено праці А. Богущ, О. Горіної, Г. Кравченко, М. Михайлюк, О. Олексюк, Л. Луганської, Лю Мейхуань та ін.); питання формування духовної культури майбутніх учителів висвітлено в наукових доробках Т. Гнітецької, О. Горожанкіної, Н. Кічук, В. Подрезова, Г. Шевченко та ін.). Визначенню сутності та змісту педагогічних умов присвячено дослідження А. Алексюк, В. Андреева, Р. Гурова, А. Найн, В. Манько, С. Ожегова, О. Федорової та інших.

Мета статті полягає у визначенні педагогічних умов формування духовної культури майбутніх учителів музики в процесі навчання в педагогічному університеті.

Виклад основного матеріалу. Значна кількість наукових досліджень щодо визначення поняття «педагогічні умови» та їх аналіз дозволяє зауважити на певні розбіжності науковців в його тлумаченні, що потребує з'ясування сутності цього поняття. Взагалі поняття «умова» в довідковій літературі визначається як домовленість про що-небудь; угода чи договір і вважається обставиною, від якої що-небудь залежить (Великий тлумачний словник, 2009, 1506). Як «відносно зовнішня до предмета різноманітність об'єктивного світу» розглядається умова з філософської точки зору, за якою «на відміну від причини, що породжує те чи інше явище або процес, безпосередня умова складає таке середовище або обстановку, в якій останні виникають і роз-

виваються» (Философский энциклопедический словарь, 1983). С. Ожеговим дане поняття визначається як встановлене в певній галузі правило; як вимоги, від яких необхідно відштовхуватися (Ожегов, 2006).

Поняття «педагогічні умови» визначено в якості певних обставин або такої обстановки, яка здатна прискорити чи загальмувати процес формування й розвитку педагогічних явищ, процесів, систем та якостей особистості (Краткий психологический словарь, 1998). За твердженням О. Пехоти педагогічні умови слід розглядати як категорію, що визначає систему певних форм і методів, реальних ситуацій, які склалися об'єктивно чи були створені суб'єктивно і є необхідними щодо досягнення конкретної педагогічної мети (Пехота, 2003). Обставинами, від яких залежить і за якими відбувається цілісний продуктивний процес підготовки майбутніх фахівців, що опосередковується активністю особистості та групи людей, визначає педагогічні умови В. Стасюк (Стасюк, 2003; 203). Ми погоджуємося з думкою В. Андреева, згідно якої педагогічна умова є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання і використання елементів змісту, методів (прийомів), а також організованих форм навчання для досягнення поставлених цілей (В. Андреев, 2000).

В результаті підсумку всіх вищезазначених тверджень ми розглядаємо поняття «педагогічні умови» як таку взаємодію обставин, за яких педагогічний процес протікає більш ефективно, тобто всі компоненти освітнього процесу знаходяться в постійному взаємозв'язку і розвитку, а навчання проходить в атмосфері плідної співпраці всіх його учасників.

Педагогічними умовами формування духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва розуміємо такі зовнішні та внутрішні обставини, сукупність заходів, за яких процес формування визначених нами компонентів духовної культури (когнітивно-інтелектуального, аксіологічного, емоційно-чуттєвого, творчо-виконавського) відзначається високою результативністю та забезпечується відповідними чинниками. Ефективності формування духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва сприяють наступні педагогічні умови:

- спрямування зусиль всього професорсько-викладацького складу факультету на формування духовної культури здобувачів вищої освіти;
- створення високодуховної атмосфери під час навчання студентів в аудиторній та позааудиторній роботі;
- активізація творчої самореалізації студентів у професійній діяльності.

Проаналізуємо коротко сутність кожної з означених педагогічних умов в аспекті нашого дослідження. Так, першою педагогічною умовою було обрано *спрямування зусиль всього професорсько-викладацького складу факультету на формування духовної культури здобувачів вищої освіти*. Твердження К. Ушинського, про те, що формувати особистість може тільки особистість є особливо значущим в контексті формування духовної культури. З огляду на це вагомим фактором в цьому процесі є роль викладача, який сам має бути високодуховною особистістю, людиною з високим рівнем духовної культури, здатним виховувати нову генерацію майбутніх учителів музичного мистецтва на кращих традиціях світової й вітчизняної педагогіки. На важливу роль викладача в формуванні духовної культури особистості зауважував в своїх працях В. Сухомлинський, стверджуючи, що від духовної культури та ідейного багатства педагога «залежить розум, здоров'я, щастя кожної людини, яку виховує школа» (Сухомлинський, 1990). «Чим вищим є рівень духовного розвитку вчителя, тим на більш високу духовну висоту він піднімає учня в процесі їхньої педагогічної взаємодії, підносячи його духовно і відкриваючи перед ним горизонт його духовності» (М. Отич, Д. Отич). Зазначимо, що духовна культура є інтегрованим феноменом, формування якого тільки на будь-якій, окремо взятій дисципліні, не дасть відповідних результатів. Тому спрямування зусиль викладачів факультету на інтеграцію різних видів мистецтва в процесі індивідуальних музично-виконавських занять, вивчення дисциплін художньо-естетичного циклу, тощо сприятиме розкриттю потенційних можливостей в процесі формування духовної культури майбутніх вчителів музичного мистецтва. Професорсько-викладацький склад з різних навчальних дисциплін має сконцентруватися на представленні здобувачам пріоритетних наукових здобутків мистецької освіти. За таким підходом збагачується когнітивно-інтелектуальний досвід студентів, який є одним із складників духовної культури. Реалізація даної педагогічної умови передбачає активізацію інтеграційно-міжпредметних зв'язків, які складаються із набутих студентами знань з різних дисциплін (теорії та історії музики, аналізу музичних форм, світової художньої культури, музично-інструментальної та диригентсько-хорової підготовки, сольного співу, ансамблевого музикування), та сприяє збагаченню духовного досвіду майбутніх фахівців.

Наступною педагогічною умовою нами визначено *створення високодуховної атмосфери під час навчання студентів в аудиторній та позаау-*

диторній роботі, яку вважаємо необхідною умовою ефективності процесу формування духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва. За висловом В. Сухомлинського, «одухотворення» середовища, створення високодуховної атмосфери передбачає створення атмосфери загальної доброзичливості і взаємного творення добра (Сухомлинський, 1976), «це та невлотима на перший погляд риса духовного життя колективу, яка визначає характер взаємовідносин, суть вчинків ... ця атмосфера залежить від того, які джерела радості, джерела оптимістичного світовідчуття живлять людське серце...» (Сухомлинський, 1976). Однією з технологій створення такої одухотвореної атмосфери в колективі В. Сухомлинський вважав створення умов для «гармонії радощів», наголошуючи, що характерними особливостями духовної атмосфери є багатство думок, почуттів, позитивних переживань, панування поваги до людської гідності, дух взаємного довір'я, дух віри в добро, красу та справедливість (Сухомлинський, 1976). На думку Й. Кешіваса обов'язковою умовою одухотвореного виховання є безпосередня включеність вихованця як суб'єкта виховання в творення освітнього середовища (Кешівас, 2014), в якому, як зазначає автор, доцільно виділити виховання духовності і духовність виховання (створене суб'єктами явище) (Кешівас, 2014), що надає студенту можливості діяти «як суб'єкту і в освітньому, і в більш широкому соціальному середовищі» (Кешівас, 2014). Також І. Кешівас зауважує на необхідності спрямування уваги до формування духовності студента, як необхідної складової вдосконалення процесу його фахової підготовки, так і для становлення його як особистості, як соціального суб'єкта в цілому (Кешівас, 2014). Одухотворення, вважає В. Рибалка, «виступає формою ампліфікації, збагачення духовного досвіду людства, а тому і духовного потенціалу педагогів і учнів у процесі виховання та навчання, самовиховання і самонавчання» (Рибалка, 2018 : 117). Вчений розглядає одухотворення як двобічно спрямований творчий процес, на початку якого відбувається вибір і сприймання особистістю духовних цінностей (релігійних, наукових, екзистенційних) та їх використання в подальшому житті, наслідком чого є створення нових, власних, релевантних попереднім, духовних цінностей (Рибалка, 2018 : 118).

Невід'ємною складовою професійної підготовки здобувачів вищої освіти та логічним продовженням навчальних занять є позааудиторна робота, яка має на меті створення додаткових умов щодо духовно-творчого розвитку та само-

реалізації здобувачів вищої освіти. За педагогічним словником позааудиторна робота визначається як «спеціально організовані й цілеспрямовані позааудиторні заняття та система пізнавальних і виховних заходів, метою яких є поглиблення та розширення знань, отриманих в умовах навчального процесу, формування творчих здібностей, наукових інтересів, різноманітних умінь і навичок» (Педагогічний словник, 2001 :167). Вважаємо, що реалізація другої педагогічної умови (*створення високодуховної атмосфери під час навчання студентів в аудиторній та позааудиторній роботі*), надає майбутнім вчителям музичного мистецтва широкі можливості для саморозвитку в різних видах і формах діяльності, як от : проведення тренінгів («Духовна особистість вчителя», «Тренінг комунікативних здібностей», «Духовний потенціал майбутнього вчителя музики»), концептуальна основа яких побудована на гуманістичних засадах; роботі дискусійного клубу; участь у заходах, присвячених відзначенню пам'ятних дат та ювілеїв («День Героїв Небесної Сотні», «Уроки війни та Голокосту»), традиційних заходах («Посвята в першокурсники», «День факультету», «День вчителя», «Музичний КВК», капусники); участь в благодійних концертах та акціях «Доброта врятує світ», «Від серця до серця», «Добро у твоїх долонях», тощо.

Третьою педагогічною умовою формування духовної культури майбутніх учителів музичного мистецтва вважаємо *активізацію творчої самореалізації студентів у професійній діяльності*. Проблеми творчої самореалізації особистості розглядаються представниками різних наук: філософією (М. Бердяєв, Ж. Сартр, А. Камю), психологією (Л. Виготський, А. Маслоу, К. Роджерс, С. Рубінштейн, В. Франкл), педагогікою (О. Асмолов, І. Бех, І. Дичківська, А. Зайцева, І. Зязюн, Н. Кічук, С. Сисоєва, В. Сорочинська). В деяких педагогічних працях поняття «самореалізація» досліджено в контексті з такими дифініціями як «самовдосконалення», «саморозвиток», «самоактуалізація» (О. Акімова, І. Зязюн, Н. Кічук, С. Сисоєва, В. Сорочинська). За визначенням філософського словника термін «самореалізація» (selfrealization) трактовано як «процес покладання-здійснення людиною свого «Я» у світі; як свідомий, цілеспрямований процес розкриття та опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності» (Філософський енциклопедический словарь, 1983). На думку Н. Старинської успішність професійної самореалізації особистості залежить від того, наскільки швидко та інтенсивно вона реалізує

власний потенціал у процесі оволодіння професією та пристосовується до її вимог і умов (Старинська, 2011). Вирішення проблем професійного становлення вчителя значною мірою залежить від якісних показників його ціннісних орієнтацій, професійних інтересів, рівня сформованості духовної культури, що є підґрунтям до власного професійного розвитку, потреби самовдосконалення й творчої самореалізації. Ми погоджуємося з А. Зайцевою, яка творчу самореалізацію майбутнього вчителя музики розглядає «як процес практичного втілення індивідуального творчого потенціалу студента, що детермінований сукупністю його уявлень про власні педагогічно-виконавські здібності, відображає міру можливостей актуалізації творчих потенцій студента під час цілеспрямованої фахової діяльності та орієнтується на гедоністичний результат втілення художньо-педагогічних задумів у музично-виховній роботі з учнями» (Зайцева, 2007 : 9). Дійсно, особистісна творча самореалізація майбутнього вчителя музичного мистецтва передбачає наявність в нього чіткої й активної життєвої позиції, стійкої мотивації до музично-виконавської, музично-педагогічної, дослідницької діяльності та її вдосконалення і формується лише у взаємозв'язку виховання та самовиховання. Необхідними передумовами самореалізації є внутрішня активність особистості, усвідомлення нею своїх життєвих цілей, як елемент самовизначення, самосвідомості, самопізнання.

Відповідно до нашого дослідження активізація творчої самореалізації передбачає особистісну спрямованість здобувачів вищої освіти на прагнення до творчо-виконавської діяльності та самостійності у вирішенні професійних завдань. Дана педагогічна умова реалізовувалася в процесі залучення студентів до участі у факультетських конкурсах з інструментального виконавства, вокального та хорового співу; створення просвітницьких проєктів та тематичних лекцій-концертів для студентів та школярів, розробка сценаріїв позанавчальних виховних заходів для учнів різних вікових категорій. Ефективною формою реалізації третьої педагогічної умови вважаємо організацію роботи творчої лабораторії, яка виникла в ході нашого дослідження за бажанням студентів і об'єднала спільними творчими інтересами всіх учасників освітнього процесу, маючи на меті розробку нестандартних педагогічних ідей, пошук інноваційних підходів щодо їх реалізації в процесі мистецько-виконавської інтерпретації. В рамках роботи творчої лабораторії проводилися методично-виконавські семінари з музично-інстру-

менальної, вокально-хорової роботи, фахово-рольові ігри, моделювання проблемних ситуацій, що сприяло самостійності студентів й можливості кожного з учасників відчувати себе впевнено і комфортно в якості фахівця, мотивувало майбутніх учителів музичного мистецтва до пошуку конструктивних рішень поставлених завдань та бажанню набувати нові знання для професійної творчої самореалізації.

Висновки. Отже, формування духовної культури особистості є найважливішим завданням сучасної освіти. Потреба держави у високоосвічених фахівцях, духовного зрілих і цілісних особистостях, з величезним потенціалом ідей не

втрачає актуальності. Сьогодні в складний для України період випробування війною розуміння значущості цієї проблеми відчувається особливо гостро. Від рівня духовної культури вчителя залежить рівень духовної культури його вихованців і взагалі майбутнє країни. Духовний розвиток особистості неможливий без спілкування з мистецтвом. Особливе місце в цьому процесі належить спілкуванню з музичним мистецтвом, яке за висловом М. Гольденвейзера, є найяскравішим доказом духовності нашого існування. Вважаємо, що визначені педагогічні умови формування духовної культури майбутніх учителів музики сприяють ефективності та результативності цього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев В. И. Педагогика. Казань: Центр инновационных технологий, 2000. 608 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. 1736 с.
3. Зайцева А.В. Педагогічні умови творчої самореалізації майбутніх учителів музики в процесі виконавської діяльності : автореф. дис. ... –канд. пед. наук : 13. 00. 02. Київ, 2007. 20 с.
4. Краткий психологический словарь / [сост. Л. А. Карпенко ; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 512 с.
5. Кевішас І. Пространство проявления духовности в процессе подготовки будущего учителя музыки в ВУЗе. *Наукові записки. Педагогічні науки*. Кіровоград, 2014. Вип. 133. С. 3-13.
6. Ожегов С. И. *Словарь русского языка: ок. 60 000 слов*. Москва, 2006. 976 с.
7. Отич О.М., Отич Д.Д. Виховання як духовне преображення особистості в процесі одухотворення освітнього середовища. *Горизонт духовності виховання: колективна монографія* / Уклад. Й. Кевішас, О. Отич. Вільнюс, 2019. 584 с. С. 428-460.
8. Педагогічний словник / за ред. М.Д. Ярмаченка. Київ : Пед. думка, 2001. 516 с.
9. Пехота О. М. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. Київ : А.С.К., 2003. 240 с.
10. Рибалка В. В. Одухотворення особистості та діяльності педагогів і учнів. *Школа – духовний осередок розвитку особистості, місцевої громади та держави: посібник* / за наук. ред. Рибалки В. В. і Самодріна А. П. Київ : Талком, 2018. 452 с.
11. Старинська Н. В. Адапційний потенціал як чинник професійної самореалізації особистості. *Вісник Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди* [електронний ресурс]. Випуск 38. Харків-ХНПУ, 2011. URL: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc-Gum/vkhnpu-psykol/2011-38/index/html>
12. Стасюк В. Д. Творча особистість учителя. Проблеми теорії і практики : зб.наук. пр. Київ : НПУ, 2003. Вип. 9. С. 219-227.
13. Сухомлинский В. А. Хрестоматия по этике. Москва, 2000. 303 с.
14. Философский энциклопедический словарь / ред. Л. Ф. Ильичев. Москва, 1983. 840 с.

REFERENCES

1. Andreev V. I. Pedagogy [Pedagogy.] Kazan : Centr innovacionnyh tekhnologij, 2000. 608 p. [in Russian].
2. Busel V. T. (Comp.). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: VTF Perun, 2009. 1736 p. [in Ukrainian].
3. Zaitseva A. V. Pedagogichni umovy tvorchoi samorealizatsii maibutnix uchyteliv muzyky v protsesi vykonavskoi diialnosti [Pedagogical prerequisites for creative self-realization of future music teachers in the process of performing activity]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv, 2007. 20 p. [in Ukrainian].
4. Karpenko L. A. Kratkiy psihologicheskiy slovar [Brief psychological dictionary]. A. V. Petrovskiy, M. H. Yaroshevskiy (Ed.). Rostov-na-Donu: Feniks, 1998. 512 p. [in Russian].
5. Kevishas I. Prostranstvo proyavleniya duhovnosti v protsesse podgotovki budushego uchytelya muzyki v VUZe [The space for the manifestation of spirituality in the process of preparing a future music teacher at a university]. Scientific Bulletin. Pedagogical sciences, 2014, Nr 133, pp. 3-13 [in Russian].
6. Ozhegov S. I. Slovar russkogo yazika: okolo 60 000 slov [Dictionary of the Russian language: about 60 000 words]. Moscow, 2006. 976 p. [in Russian].
7. Otych O. M., Otych, D. D. Vykhovannia yak dukhovne preobrazhennia osobystosti v protsesi odukhotvorennya osvithnoho seredovyshcha. Horyzont dukhovnosti vykhovannia: collective monograph. I Kevishas, O. Otych (Ed.). Vilnius, 2019, pp. 428-460 [in Ukrainian].

8. Yarmachenko M. D. (Ed.). Pedahohinhnyi slovnyk [Pedagogical dictionary]. Kyiv: Pedahohichna dumka, 2001. 516 p. [in Ukrainian].
9. Piekhota O. M. Pidhotovka maibutnoho vchytelia do vprovadzhennia pedahohichnykh tekhnolohii [Training future teachers for the implementation of pedagogical technologies]. Kyiv: ASK, 2003. 240 p. [in Ukrainian].
10. Rybalka V. V. Odukhotvorennia osobystosti ta diialnosti pedahohiv i uchniv. Shkola – dukhovnyi osередok rozvytku osobystosti, mistsevoi hromady ta derzhavy [Spiritualization of personality and activity of teachers and students. The school as a spiritual center for the development of the individual, the local community and the state]. V. V. Rybalka, A. P. Samodryna (Ed.). Kyiv: Talkom, 2018. 452 p. [in Ukrainian].
11. Starynska N. V. Adaptivnyi potentsial yak chynnyk profesiinoi samorealizatsii osobystosti [Adaptive potential as a factor of individual's professional self-realization]. Bulletin of H. S. Skovoroda Kharkiv National University, 2011, Nr 38. Retrieved from: <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc-Gum/vkhnpu-psykol/2011-38/index/html> [in Ukrainian]
12. Stasiuk V. D. Tvorchia osobystist uchytelia [Creative personality of the teacher]. Problems of theory and practice, 2003, Nr 9, pp. 219-227. Kyiv: NPU [in Ukrainian].
13. Sukhomlynskyi V. A. Hrestomatiya po etike [Chrestomathy on Ethics]. Moscow, 1990. 303 p. [in Russian].
14. Il'ichev L. F. (Ed.) Filosofskiy entsiklopedicheskii slovar [Philosophical encyclopedic dictionary]. Moscow, 1983. 840 p. [in Russian].